

„A múlt, hatalmunknak egyik eleme”
*Az irodalomtörténet használata Toldy jeligéje óta**

Toldy Ferencet nagyszabású művei alapján nevezték egykor szaktudomány atyjának, de szűkszavú mottói, vagy mint ő nevezte: jeligéi már önmagukban is tudománytörténeti jelentőségűek; fogadtatástörténetükből kitűnik hagyományteremtő és mindmáig szemléletformáló hatásuk. Nem mintha mások korabeli tudományos műveinek jeligéi ne volnának érdemesek figyelmünkre: mivel a belső vagy akár külső címlapra, annak hátoldalára, vagy az első oldalra kerülve egyaránt megelőzték az előszó, majd bármiféle főszöveg kezdőpontját, meghatározó szerepük volt az olvasói elvárások kialakításában, megerősítésében vagy helyesbítésében, történelmi vagy irodalomtörténeti műveknél az utánuk következő nagybeszélés szerzői szándékának közvetett (mástól választott szöveg általi) megvilágításában, amelynek fényében jobban kiválnak az elbeszélés másféle jelentéseket is lehetővé tevő részletei, akart vagy akaratlan, termékeny önellentmondásai. Toldy egyes mottói azonban a szövegtől elszakadva is életre keltek és szerepet kaptak; hogy történelmileg milyen fontosat, az kiderült már az 1850-es évek elején folyóirata, az *Uj Magyar Muzeum* mottójául választott claudianusi idézet országszerte munkálkodásra serkentő hatásából,¹ amelyre méltán volt büszke élete végéig: „peragit tranquilla potestas / Quae violenta nequit...” (a nyugodt hatalom véghezviszi, amit az erőszakos nem tud). Alighanem ennél is maradandóbb hatást gyakorolt a magyar irodalomtörténet-írásra, sőt bátran mondhatni: Beöthy Zsolttól egészen Antall Józsefíg a magyar ideológiatörténetre azzal a jeligéjével, amelyet az 1864–1865-ben publikált fő mű, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* elé választott Disraeli egy akkori beszédéből: „A múlt, hatalmunknak egyik eleme.”² Toldy más mottói, sőt ajánló versei is sok mindenről árulkodó előszövegeiként vagy paratextusaiként szolgálnak egy-egy művének, ezt a kettőt azonban különösen figyelemreméltóvá teszi kulcsmotívumuk azonossága és sejtetett mondandójuk összeillése: az egyik *potestas*ról, vagyis hatalomról, a másik egyenesen „hatalmunk”-ról beszélve voltaképpen mindkettő

* Rövidítve elhangzott a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság V. kongresszusának nyitó előadásaként, Jyväskylä-ben, 2001. augusztus 6-án.

valamiféle hatalom valamilyen birtoklásának vagy gyakorlásának ígéretével biztatja olvasóit. Mivel az egyik egy tudományos folyóirat, a másik egy irodalomtörténet mottója, mindkettő azt sugallja, hogy írás által is lehet hatalomra szert tenni, vagyis létezik írásbeli, azaz (Toldy 1859-ben hasonlóképpen tudományra is értett kifejezésével:) „irodalmi hatalom”,³ amely e mottók (számos kortárs meggyőződésével egybehangzó)⁴ üzenete szerint előbb-utóbb átváltozhat politikaivá, mert nincs köztük áthidalhatatlan, azaz végérvényes, ontológiai különbség.

Míg folyóirata mottójának korabeli olvasatairól összehasonlítható és elemezhető írásbeli nyilatkozatok állnak rendelkezésünkre, irodalomtörténete jeligéjének inkább csak későbbi értelmezéseire vannak értékelhető adataink, egykorú olvasataira így sajnos legfőljebb ezekből, illetve saját tapasztalatainkból próbálhatunk visszakövetkeztetni. Mivel irodalomtörténetét kézbe véve az olvasók először címét és szerzője nevét pillantották meg, s közvetlenül ezután bukkanhattak (egyet lapozván) a belső címlap hátoldalának közepén egymagában álló jeligére, mely az üres lapon átsiklani akaró szemet ellenállhatatlanul vonja magára, cím és jelige feltűnő gondolati egysége mint ha még a könyv használatbavétele előtt azt akarta volna tudatosítani bennük, hogy a címben kijelölt hosszú időszakasznak, „a legrégebb időktől a jelenkorig” terjedő múltnak irodalmi hagyatékát és annak a címben ígért egész történetét tekintsék majd úgy, mint „hatalmunk” egyik elemét. Az olvasati javaslatból valamennyire kiérződhetett a hallgatólagos szerzői feladatvállalás: ez a tudományos című könyv az irodalom történetét fölismerhetően *mint* hatalmunknak egyik elemét akarja bemutatni, szerzője tehát a tudomány eszközeivel kívánja elvégezni, de legalábbis elősegíteni a múltnak nemzeti hatalommá lényegítését. Arra már aligha gondolhattak, hogy már itt megmutatkozik birtokbavétel és átlényegítés műveleti egysége: határozott névelője révén *a* múlt, az egyetemes elvont fogalomként tételezett, mindenkihez és senkihez sem tartozó múlt, ha fogalmiságán kívül egyáltalán létezhetne valahol a maga érintetlen teljességében, legfőljebb valami elérhetetlen és megfoghatatlan, képzeletbeli senki földjén jöhetne létre, mély ontológiai szakadékkal elválasztva bárki(k)nek a csakugyan (részben) átélt és tudati perspektívából (egészeben) megképzett múltjától,⁵ ezért eleve csak úgy válhatna hatalmunkká, ha előbb *múltunkká*, s ezzel hatalmi céljainkra használhatóvá alakítják. Amikor Toldy pályakezdőként a nyelv egyéni birtokbavételére törekedett, ezt kedvelt (nemegyszer szerelmi hódításra is értett) kifejezésével a nyelv *magáévá tételének* nevezte,⁶ amivel ugyan szerelmi ügyekben sem célzott okvetlenül a szüzesség elvételére, inkább csak érzelmi rabul ejtésre,⁷ de fiatalkori nyelvújító hevében azt már metaforája logikájával és hozzáillesztett érveivel egyaránt kizárta, hogy a magáévá teendő nyelvet teljesen érintetlenül hagyhatná. Most azonban úgy tűzte ki jeligéjével közösségi célként a múlt birtokbavételét, hogy a benne lappangó átalakítási kényszert alig lehetett észreven-

ni, hiszen jeligéje láthatólag meg akarta tartani a múlt érintetlen egyetemességének képzetét (tegyük hozzá: illúzióját), amelyet már az első kiadás előszavában megerősített nyilatkozatával, mely szerint ő mindent feldolgozott az irodalom múltjából, a kép teljességéért még a kevésbé fontosat sem mellőzte, a harmadik kiadás előszavában pedig hozzát teszi, hogy az irodalomtörténet fájának szerves egészét akarta bemutatni, és semmi sem bírhatta rá a történelem megcsonkítására.⁸ Amivel adva van tudósi munkásságának egyik alapkérdése: ha az irodalomtörténet-írást csakugyan a nemzeti hatalom eszközének tekinti, vagy ahogy másutt többnyire fogalmaz: a nemzet önbecsülésének és külföldi becsületének akarja szolgálatába állítani,⁹ akkor hogyan tudja ezzel összeegyeztetni és sértetlenül megóvni a tudomány saját érdekeit?

Jeligéje alatt Toldy ezúttal pontosan megadta forrását: „Disraeli az angol parlamentben april 3. 1865.” Tehát ellentétben claudianusi mottójával, amelyet egy évtizedek óta ismert és tanulmányozott szerzőtől választott, az idézet kiszemelése vagy akár megismerése nem történhetett régen, hiszen eszerint a mondattörődék alig fél évvel korábban hangzott el és kaphatott nyomdafestéket. A belső címlapon, amelynek hátoldalán e mottó olvasható, Kazinczy antik mellszoborként stilizált rajza látható, a függőleges ellipszisben kétoldalt nevével ellátva, a jelige mégsem az újkori magyar irodalomnak (és persze magának Toldynak) ebben a nemzeti nagyelbeszélésben is gondos szellemi genealógiával kijelölt apafigurájától vétetett, bármennyiszer elmélkedett is Kazinczy idézhetően múlt és jelen viszonyáról; nem is e nagyelbeszélés felülmúlhatatlannak beállított költő-hősétől, Vörösmartytól kapunk egy citátumot, mondjuk arról, hogy a múlt, régi *dicsőségünk*, egy eljövendő jobb kor erőforrása, még csak nem is az irodalomtörténész éjjelente olvasott latin auktoraik egyikétől, például Cicerótól, mondjuk a múltat elbeszéléssé szövő történetírás hasznáról, hanem a Toldy egyéb műveiben addig vagy akár később (tudtommal) fel sem bukkanó Disraelitől, aki nála egy évvel korábban, 1804-ben születvén egyszerűen kortársa, ekkor még nem miniszterelnök, és idézését nemigen indokolhatta más, mint éppen az a mód, ahogy a múltól mint *hatalomról* beszél. A magyar irodalomtörténet-írás ideológiai szolgálatvállalása és használhatósága szempontjából sokatmondó adat, hogy Toldy 1865 őszén, a kiegészítés előtt alig másfél évvel éppen egy olyan politikus kortársa parlamenti beszédéből veszi nagy irodalomtörténete, mondhatni fő műve mottóját, aki szintén egy *birodalom* ideológiáját hirdeti. Ha visszakeressük szövegkörnyezetét, megtaláljuk abban a beszédben, amellyel Disraeli a parlamentben, Robert Cobden halálának másnapján az elhunyt tekintélytisztelét mint a mindenkori angol államférfi szükséges adottságát méltatta. Érdeemes megfigyelni, hogy a zsidó származású angol politikus ugyanolyan többes szám első személyű retorikával sugallta az angol nemzet történelmi összetartozását és bármilyen változásban megőrzendő állandóságát, mint

amilyennel a hazai német polgárságból származó Toldy élt ifjúkora óta szinte minden írásában: „For, notwithstanding the rapid changes in which we live, and the numerous improvements and alterations we anticipate, this country is still Old England, and the past is one of the elements of our power.”¹⁰ A *Pesti Napló* április 11-i tudósításában így fordította e mondatot: „Mert daczára a sebes változásoknak, melyek közt élünk, s a számos javításoknak és ujtásoknak, melyeket még várhatunk, ez ország még mindig a mi Ó-Angliánk, és a mult egyikét képezi hatalmunk elemeinek.” Nincs kizárva, hogy Toldy eredetiben olvasta a fordítás alapjául szolgáló angol sajtóbeszámolót, de valószínűbb, hogy innen jegyezte ki, majd tömörítette mottószerűbbé az utolsó tagmondatot.

Ahogy a múltat a hatalmunkká lényegítés, magát a jeligét is átalakítja a kiszakító idézéssel és magyarra fordítással eszközölt birtokbavétel. Az eredeti angol mondatszerkezetben használt ún. *copulából* („the past is one of the elements”) és a *Pesti Napló* fordításának „képezi” igéjéből egyaránt megbizonyosodhatunk arról, hogy a Toldy jeligéjének „múlt” szava utáni vessző nem egy hátravetett jelzős szerkezet előtt áll, a mottó egésze pedig nem mondat-töredék akar lenni, hanem önmagában teljes állítás, amelyben a vessző a korabeli helyesírási hagyományhoz igazodva az összetett állítmány hallgatólagos (lét)jigei előtagjának odaértését jelzi: a múlt *volt/*van/lesz* hatalmunknak egyik eleme; a múlt *képezi* mindenkori hatalmunknak egyik elemét. Disraeli ismétléssel nyomatékosítja a *we* névmást és megerősíti az *our* használatával, vagyis e három eleme révén képviseleti beszédmódú mondatból veszi Toldy az idézetet, amely ezáltal tökéletesen beleillik abba a nemzetképviseleti névmás-használatba, amelyet a magyar irodalomtörténész még fiatalkorában, az 1820-as évek elején vett át mesterei és társai írásmódjából és használt különböző műfajaiban, lírai költeménytől irodalomtörténeti tanulmányig. Egyébként a többes szám első személyű névmás személytelen általánosításra is szolgálhatna, például mindenkire (bárkire) vonatkozó általános alanyként, de a korabeli nemzetképviseleti formula ismerőssége révén Disraeli magyarra fordított tételének névmásai jóval személyesebb vonatkozathatást és közvetlenebb átélhetőséget kínáltak e jelmondat magyar olvasóinak, mint amelyet Toldy 1851-es irodalomtörténetének két latinul (fordítás nélkül) idézett mottójában a hasonlóképpen általánosító főnévi igenevek tettek lehetővé, amelyek tételüket csak némi személytelenség árán tudták egyetemes érvényűvé tágítani és eszménnyé avatni: „Et pius est patriae facta referre labor” (Kegyeletes munka a haza dolgait elbeszélni), olvashatták ott Ovidiustól, majd alatta „Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati” (Készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül), Cicerótól.¹¹ (Sőt, az utóbbi esetében Toldy mellőzte a Cicerónál még rákövetkező „sumus”-t, vállalva, hogy ezáltal mottója lebeg a többes szám első és harmadik személy nyelvtani lehetőségei közt; a kihagyással aligha az egyetlen szónyi rövidíté-

sért került el a többes szám első személyt, hanem inkább talán épp azért, mert a cicerói mondatban ez nyilvánvalóan *nem* a nemzetképviselési beszédmód jele, s ezért a magyar olvasó számára nem volna különösebb jelentősége.) Disraeli mondatának egésze a változásokkal szemben hangsúlyozta a régi Anglia folytonosságát, vagyis inkább hagyományközösségi, mint eredetközösségi értelemben¹² használta a „mi”-t, a kettő azonban itt alig választható szét, ami ugyanúgy metaforizálja az eredetközösségi összetartozás (vérségi) származási alapját, ahogy az Toldy beszédmódjában történni szokott, azaz „rég” és „mi” folytonosságának sugalmazása ugyanúgy teremt metaforikus (tehát eredetileg fiktív, de a tudatban lélektani valósággá váló) érintkezési pontot, ezáltal azonosítási lehetőséget a szimbolikus/mesterséges, illetve az organikus/vérségi eredetközösséghez való tartozás között,¹³ mint azt Toldy olvasói egyébként is megszokhatták és várhatták. Mivel a mondattá előléptetett tagmondat megszabadult az „England” szótól, meghatározatlanul hagyja a „mi” tagjainak és a „mienk” birtokosainak körét; így a gondolat már nemcsak formailag illeszkedik az irodalomtörténész beszédmódjához, hanem az angol eredetiénél tágabb vonatkozási kört és egyetemesebb jelentést kap, ezáltal névmásai immár szinte bármilyen közösség számára kisajátíthatóak, a fordítás nyelve révén megszólított magyar olvasók pedig úgy érezhetik, különösen illetékesek arra, hogy a jelentést közvetve magukra vonatkoztassák; a jelige tehát már azáltal közösséget formál belőlük, hogy a szerzővel együtt belefoglalja őket az idézet kínálta többes szám első személybe. Mint a Claudianus-motó esetében, Toldynak ezúttal sem csak azért kell tehát kiszakítania szöveggörnyezetéből a választott tagmondatot, hogy a körülhatárolással szentenciához illő rövid és aforisztikus formát szabjon neki, hanem hogy elfördje a kontextus nemkívánatos jelentéstartományát; most azonban nem kell visszajára fordítania vagy többértelműsítéssel hatástalanítania a választott szöveg egykori célzatát, mint az eredeti szöveggörnyezetében forradalomellenes Claudianus-idézet esetében tette, így hát ezúttal még azt is megengedheti magának, hogy pontosan megadja az idézet származási helyét, és ezzel félig-meddig érvényben hagyja eredeti angol vonatkozását, sőt akár visszakereshetővé tegye a viktoriánus parlamenti kontextust, amely ismerős volt a nyugat-európai eseményeket éberén figyelő kortársak számára.

Akadtt már azóta kritikus, aki angol párhuzamot vonva tekintett vissza a szabadságharc és kiegyezés közti időszak hazai irodalmi életére, amelynek szereplőit Gyulai Páltól Kemény Zsigmondon át Csengery Antalig bizonyos alkati jegyeik alapján egyenesen magyar viktoriánusoknak nevezte,¹⁴ Toldyt azonban jó érzékkel kihagyta névsorukból, alighanem fölismerve, hogy ez a társaság csak kevésbé és kénytelen-kelletlen fogadta be az irodalomtörténészt, aki maga is (már 1857-ben) belátta, hogy nem tartozik a „cameraderie”-be,¹⁵ majd az 1860-as években több alkalommal keserűen tapasztalta mellőztetését.¹⁶ Nemzedékileg is náluk korábról, szellemi szülőföldjét és

fordítói-költői-elbeszélői zsenjeit tekintve meg egymeműbben romantikus éghajlatról jött, amivel némileg olyasféleképp vált ki a magyar viktoriánusok galériájából, ahogy az egykor ugyancsak szépírónak indult, első regénykísérletekor ugyanúgy nyelvi melléfogásaiért ostorozott, mindvégig Byronért rajongó Disraeli az angol viktoriánusok közül. Hatalmas történelmi különbségeik ellenére sem meglepő, hogy *Toldy* éppen *Disraelit* idézi mottóként a *Claudianustól* vett másik jellegéje országos sikere után: személyükben három birodalom apologétája talál egymásra, mindhárman a rend pártján állnak, fenntartanak a status quót, történelmi léptékben nem sokkal birodalmuk összeomlása előtt, és a maguk módján segítik késleltetni széthullását. Két nyelv és kultúra határán közvetítenek; bár kevés szerzőre alkalmazták indokoltabban a „Janus-arcú” jelzőt, mint az alexandriai görögből római költővé vált *Claudianusra*,¹⁷ ugyanilyen joggal mondhatjuk *Toldyra* és *Disraelire*, akiknek élete minden vonatkozását hasonlóképpen kettősségek mintázzák. Hárójuk közül *Claudianus* és *Toldy* olyan kétnyelvűek, akik választhatták volna anyanyelvüket írói becsvágyuk színteréül; *Claudianus* korában a költői termés túlnyomó részét görögül írták,¹⁸ maga is írt görög műveket Rómába költözése előtt, *Toldy* korában szintén nyitva állt a német irodalomba vezető út, amelyet ő, a hazai német irodalmi és tudományos körök pártfogoltja, kezdettől elutasított, és bár egy darabig titkon verselgetett németül, fiatalon éppen *Claudianus* példáján tanulmányozta a más nyelvből jött író klasszikussá válásának lehetőségét, míg végül egykori anyanyelvét is választott új kultúrája terjesztésére használta. Más és más módon, de valamennyire mindhárman átalakították öröklött nevüket: *Franz Karl Joseph Schedel* maga választotta előbb írói, majd hivatalosan is fölvetett névként a *Toldy Ferencet*, *Disraeli* (bár némileg másként állítja) egész fiatalon valószínűleg maga hagyta el az apja nevében (*Isaac D’Israeli*) még szerepelt aposztrófot, így a *D* betű, mely föltehetőleg a szefárd zsidók nevében a héber *ben* helyett használt *arameus di* (‘fia valakinek’) csökevénye, végképp összenőtt vezetékneve arab eredetű törzsével,¹⁹ a feltűnően római hangzású néven ismert *Claudius Claudianus* esetében pedig egy klasszikus-filológus meggyőzően cáfolta a félrefordításon alapuló közkeletű tévedést, hogy már apját is ugyanígy hívták volna.²⁰

Ugyanilyen kettősség jellemzi őket vallási meggyőződés dolgában: nehéz megmondani, meddig tart (vagy inkább hol ér véget) hitük és hol kezdődik ideológiai célú kegyes szerepjátszásuk cselekvésben vagy retorikában, beleértve valamilyen egyházi intézménynek, sőt magának Istennek költői vagy tudományos nyelvezetű igazolását. *Claudianus* költészetének legkegyesebb pillanatai is kétértelműek: *In Rufinum (Rufinus ellen)* című művének elmélkedő exordiumában a költő/narrátor megvallja, gyakran őrlődött kétségek közt, hogy vajon isteni szándék („consilio [...] dei”), vagy a vak véletlen intézi a világ sorsát, s *Rufinus* megérdemelt halála győzte meg az előbbiről. Jellemző módon máig vitatják, hogy a keresztény udvar kívánalmaihoz nem-

egyszer igazodó pogány költő²¹ itt a gondviseléshíthez közelebbi világmagyarázat elsőbbségét hirdetve egy olyan igazságos és jóindulatú isteni hatalom általános fogalmában gondolkodott, amely az egyistenhittel és többistenhittel egyaránt összhangban állhat,²² mint ahogy e műve más részleteiben is a hasonlényegű pogány és keresztény motívumok költői ötvözéséből igyekezett egységesen római kulturális védőpajzsot kovácsolni felemás világnézetű, megosztott érdekeltségű, ráadásul barbár inváziótól tartó közönsége számára,²³ vagy mint többes számaiból, például már első mondatában a „curarent superi terras” (az égiek viselik gondját a világnak) formulából gondolhatjuk, hangsúlyosan az antik istenek meghatározó szerepéről tett tanúbizonyságot,²⁴ vagy esetleg itt is, mint a Manlius Theodorushoz írott panegyris 82–83. sorában, a sztoikus, illetve epikureus filozófia világmagyarázatait szembesítette,²⁵ s Rufinus megérdemelt halálán megnyugodva választotta közülük az előbbit. Tovább nehezíti az értelmezést, hogy az ilyen vívódás maga is antik toposz, amely az *In Rufinum* exordiumát Juvenalis, Cicero, Lucrétius, Minucius egy-egy művével, egyik sorát pedig Vergilius és Ovidius megfelelő szöveghehelyeivel rokonítja.²⁶ Mindezen kétértelműségektől eltekinthetünk ugyan, egyrészt mert az isteni világrend igazolása költői szerepként lényegében szinte változatlanul húzódik át az antik és a keresztény gondolatvilág határán, másrészt (mint találoan megjegyzték) az isteni terv igazolódását Claudianus úgy is használhatta toposzként, hogy közben hitt benne,²⁷ sőt az átélés őszinteségének egész (izgalmas, de többnyire eldönthetetlen) kérdését mellőzhetjük, amikor írói *szerephagyományok* genealógiáját próbáljuk meghatározni, de azért e kettősségek mélyen jellemzők Claudianus költői világszemléletére. Versei alapján nem véletlenül keveredett pogány hírébe (Budai Ézsaiás is idézi róla Augustinust, aki „a Christi nomine alienus”-nak nevezi, és Orosiust, aki még megátalkodotabbnak bélyegezte a „paganus pervicacissimus” címkével);²⁸ meggyőző a szövegelemzésekkel alátámasztott vélemény, mely szerint a keresztény udvarban csak pártfogói kedvéért és előmenetele érdekében akarta jelét adni kereszténységének, s talán csakugyan innen magyarázható, hogy a versei közt egyedül álló, vitatott szerzőségű, de neki tulajdonított *De Salvatore* (Az *Üdvözítőről*) húsvéti himnuszt inkább a téma nyelvi lehetőségeinek bravúros kiaknázása tünteti ki, mintsem mély vallásos érzés, amikor felidézi az „innupta mater” (nászatlan anya) alakját, aki megteremti saját teremtőjét („auctorem genitura suum”);²⁹ föltehetőleg a nyelvileg túl frappánsra sikerült kettős paradoxon visszajára fordulása teszi, hogy Shelley 1812-ben majd épp e sorokat idézheti („auctorem paritura suum” változatban) végső bizonyosággal, amikor a kereszténység csodákba vetett hitének „szörnyű és undorító képtelenségét” („so monstrous and disgusting an absurdity”) akarja szemléltetni.³⁰ Ám ha ez így van Claudianusnál, annál szorosabb a párhuzam Toldyval, aki ifjúkora hevesen istentagadó vallomásai korszakában meglepő módon szintén írt egy *Jézushoz* című ódatöredé-

ket („Neked, nagy ember! zeng mai énekem. / Ki mint egy isten, bölcs, szelid, és nyugott / A' tompa kort bátran mosolygván, / Emberi társid' örök javára. // Jártál e földön.”³¹), amely még külsőségesebb igyekezettel indul, de a csekélyebb költői tehetségtől nem kaphat végigvihető irányt, s mire az első versszak után megfeneklik, jelentése alighanem szintén akaratlanul fordul visszájára, hiszen Jézusról annyi már (nem valószínű, hogy átgondoltan eretnek hitvallásként) kiderült, hogy nem isten, csak olyan, mintha az volna, sőt mintha egy volna az antik istenek közül. Ugyancsak nem kell sokáig keresnünk az ehhez hasonló ambivalenciát a gyerekkori kikeresztelkedése óta ingadozó Disraelinél, aki egyszer állítólag az Ó- és Újszövetség közti üres laphoz hasonlította magát, és életvitelében ugyanúgy össze tudta egyeztetni egy sajátosan értett keresztény vallás gyakorlását a részleteiben már nemigen ismert judaizmus iránt megőrzött vonzalmával, mint a sarkalatos keresztény hittételek elfogadását a viktoriánus értelmiség szerint rendkívül komolyan veendő teológiai vagy filozófiai problémák könnyedén legyintő elhárításával, mígnem (éppen a Toldy mottóját adó 1860-as években) ő lett a kívül-belül veszélyeztetett Church of England egyik fontos politikai védnöke, egyrészt hatalmi indítékokból, másrészt viszont az anglikán egyház intézménye iránti tiszteletből.³² Akárcsak magát Toldyt, legfőbb mottóinak szerzőit is állandóbb szellemi horgonyként tartotta közéleti szerepvállalásuk, mint vallási meggyőződésük.

Összetartozásukra jellemző, ha véletlen is, hogy Toldyhoz hasonlóan Disraeli szintén idézi egyszer Claudianust, a *De bello Gothico* 459–460. sorából, mégpedig a Duke of Wellington feletti gyászbeszédében 1852. november 15-én, szemléltetendő a tiszteletet, amely az idős Wellingtont körülvette: „emicuit Stilichonis apex, et cognita fulsit / canities”; Mezei Balázs fordításában: „előtűnt / vértjeiben Stilichó, s őszes haja messzire fénylőn / fölragyogott”.³³ (Bár a parlamentben sikert aratott beszéd egy részéről három nappal később a *Globe* leleplező cikke kimutatta, hogy Thiers egy 1829-ben írt és 1848-ban az angol sajtóban fordításban megjelent gyászbeszédéből vétetett,³⁴ a Claudianus-idézet nem a kölcsönzött részben fordul elő, s mivel a korabeli idézetgyűjteményekben sem található, később föltételezték,³⁵ hogy esetleg nem másodkézből, hanem közvetlenül Disraeli olvasmányából származik.) Hogy Toldy irodalomtörténeti szerepében és beszédmódjában Claudianuséhoz mennyire hasonló ősminta lappangott, az akkor válik mármár szó szerinti egyezésig nyilvánvalóvá, amikor ő is latin ajánlással tiszteleg a Habsburg-uralkodó előtt: Stilicho konzulágára írott első panegyrisz (*De consulatu Stilichonis*) két zárósorában (384–385.) Claudianus ugyanúgy ünnepli Róma szétdúlt dicsőségének Stilicho általi helyreállítását („haec omnes veterum revocavit adorea lauros; / restituit Stilicho cunctos tibi, Roma, triumphos”;³⁶ Mezei Balázs fordításában: „Róma, vitéz eleid diadalkoszorúja kizüldült, / volt győzelmeidet Stilichó mind visszaszerezte”),³⁷ ahogy Kálti Márk krónikájának díszkiadásához írott latin előszava végén, a

keltezésben Toldy ünnepli (személyes meggyőződésből)³⁸ a kiegyezés napján Ferenc József által helyreállított magyar szabadságot: „Scribendam Pesthini, anno MDCCCLXVII. Februarii XVIII. die, ea ipsa, qua Imperator Caesar Aug. FRANCISCUS IOSEPHUS REX APOSTOLICUS, icto cum gente Hungara novo foedere, libertatem regni restauravit.”³⁹ Toldy ugyan már 1861 tavaszán hasonló szavakkal üdvözölte latin és magyar nyelvű törvénytára magyar előszavában az uralkodó Októberi Diplomáját, melynek kibocsátása 1860. október 20-án szerinte „a municipiumokkal nem csak a magyar közélet legbecsesebb intézvényét, hogy ne mondjam alapzatát, adta vissza a magyaroknak, hanem egyszersmind a romba döntött dicső alkotmány újra-felépítése eszközeit is a nemzet kezeibe tette le”;⁴⁰ most azonban a saját latin szövegezésében még szembeötlőbbé válik hálás igéjének jelképérvényű egybevágása Claudianuséval: *restituit Stilicho, restauravit Franciscus Iosephus*. Itt érthetjük meg, hogy föltehetőleg miért lelkesedett annyira Toldy már 1856 elején az ifjabb Pliniusnak Traianushoz írott panegyriséért, miért unszolta ismételten Kazinczy Gábort, hogy fordítsa le az *Uj Magyar Muzeum* számára a nyomtatásban 95 lapra becsült teljes szöveget („a lefolyt hét folytában nem volt nap, melyen a tollhoz ne akartam volna nyúlni, csakhogy kérjelek: Tégy nekem egy nagy örömet: fordítsd le Plinius Panegyrisét Trajánhoz”;⁴¹ írja február 7-én barátjának, majd 18-án megígéri neki az eredeti elküldését, mert „Oh! mi csoda lesz ez a Traján tollad alatt!”),⁴² és főként miért célzott annak hazai párhuzamaira vagy tanulságaira: „Barátom, mennyit gondolhat a mai magyar, mikor ezt a panegyrist olvassa!”⁴³ Ahogy Plinius i. sz. 100-ból fennmaradt műve sem csupán köszönő beszédként (*gratiarum actio*) íródott a császártól kapott konzulságért, hanem hálás szavai áttetsző lepleben vonzó és serkentő jövőképet vetített a már nem fiatal, de uralkodása kezdetén álló császár elé, megvilágítandó a közmegelegedéshez vezető utat, valószínűleg olyasformán akarhatta a magyar változattal Toldy kifejezni az alattvalók kötelező (birodalmi) megbékélését és ezzel összeegyeztetve megmutatni a fiatal Ferenc Józsefnek a tőle várt bölcs kormányzás (magyar) eszményét a római mintakép, az önfegyelem, mérséklet és nyugalom (a Claudianus-mottóval egybehangzó *tranquillitas*) példaképeként magasztalt, emberséges, népei atyjaként („*Pater patriae*”) uralkodó Traianus analógiájával.⁴⁴ A Kálty Márk krónikájának előszavát keltező Toldy idézett mondatában is nyilván jelentősége van annak, hogy a címek felsorolásakor hagyományszerűen a (birodalmi) császári felségé kerül előre, mégis az apostoli (magyar) királyé íratik csupa nagy betűvel, és a „*cum gente Hungara*” után a „*libertatem regni*” egyértelműen a magyar királyság szabadságának visszanyerését üdvözli; szórend és tipográfia eltérő nyomatékai akarva-akaratlanul érzékeltetik a kettős elkötelezettségben lappangó feszültséget, amelynek enyhítése Toldy alkalmi szövegében a nagypolitikai kiegyezés pillanatában is gondos retorikai egyeztetést kíván, irodalomtörténeteiben pedig olyan rendpárti nézőpontot, amely meghatározta az általa művelt irodalomtörténet-írás politikai értékrendjét.

A Claudianust és Disraelit egyaránt mottóként idéző Toldy, valamint a Claudianust a szigetország nagy hőse fölött idéző Disraeli egy-egy birodalom szószólójaként olyasformán igyekeztek a múlt dicsőségének felidézésével visszafelé meghosszabbítani és történelemértelmezésük szellemi genealógiájával igazolva megszilárdítani a központi rendet, ahogy másfélezer évvel előttük az utolsó római költőnek nevezett Claudianus tette. Igazoló feladatukhoz Disraeli és Toldy olyasformán idomították hozzá az elődeik által másképpen megformált (történelmi vagy irodalomtörténeti) múltat, főhőssé avatván azt az elődöt vagy kortársat, akitől szellemi felhatalmazásukat várták (Toldy persze a maga és az egész újabb magyar irodalom atyjává stilizált Kazinczyt, Disraeli a saját politikaelméleti elődjévé és az egész Tory megújulás eszményképévé stilizált Lord Bolingbroke-ot), ahogy Claudianus változtatta egykor költői mitizálással a vandál származású Stilichót a tősgyökeres rómaiság védelmének szimbólumává.⁴⁵ Lényegbevágó egyezés, hogy a sokműfajú Claudianusnak mindketten egy-egy panegyriséből vették idézeteiket: e kétarcú műfaj Claudianusnál felépítésében még a görög retorikai szabálykönyvek rendelkezéseit követi, értékrendjében és példatárában azonban már átszellemülten római; Claudianus előtt latinul nem volt szokás *verses* panegyrist írni, sem görög verses panegyrist *konzuli* beiktatásra, az ő műfaji újítása olyan keverék forma, amely a görög panegyris és a latin eposz házaságából született,⁴⁶ hogy egy beiktatási szertartás részeként a politikai hatalom igazolását szolgálja – mint majd Disraeli politikai beszédei és (közvetve) Toldy irodalomtörténeti munkái. A panegyris műfaját, amelynek egyik prózában írott (pliniusi) ősváltozatáról Toldy rajongva nyilatkozott,⁴⁷ a dicsőítés propagandisztikus eszközének szokás tekinteni, de ugyanennyi joggal nevezhetnénk a vindikáció, vagyis értékigazolás irodalmilag kimunkált és rituális alkalmát túlélni hivatott nyelvi kellékének, amelynek lényegi, igazoló beszédaktusa egybevág Claudianus, Disraeli és Toldy munkásságának közös alapelemével.

Mindháromukra jellemző lehet Disraeli 1835-ben *A Vindication of the English Constitution in a Letter to a Noble and Learned Lord* (Az angol alkotmány igazolása egy nemes és tudós lordhoz szóló levélben) címmel írott, azóta többnyire csak *Vindication*ként emlegetett könyvének az angol kultúrában ekkor már patinás vezérszava,⁴⁸ melynek jegyében a leendő parlamenti képviselő nemcsak a lordok házát igyekezett ékesszólóan megvédeni a korabeli támadásokkal szemben, hanem történelmi érvekkel akarta alátámasztani a hagyományos angol intézményrendszer egészét és az angol történelmi múlt célszerűen kimunkált, összefüggő átértelmezésével megalapozni a konzervatív párt jogcímét a nemzeti párt szerepére, egyúttal összefoglalását adván a maga korán megszilárdult, jellegzetes, később alig változó politikai alaptételeinek, amelyek idővel a Tory ideológia pilléreiként szolgáltak. A vindikáció alpműveletének, az eleve adott célértékek leleményesen érvelő alátámasztásának korabeli igé-

nyére vall, hogy a kor jelentős konzervatív politikusa, két ízben (1834–35, 1841–46) miniszterelnöke, Sir Robert Peel, miért volt hálás a szerzőnek, miután a frissen megjelent könyvet azonnal megvette és elolvasta: nem gondolta volna, úgymond, hogy az ismert és kimerített témát ilyen eredeti érveléssel és újszerű szemléltetéssel, ennyi meggyőző erővel lehessen előadni.⁴⁹ A vindikáció megkívánta képességek változatlanóságát jelzi, hogy ehhez hasonló leleményességért alkalmazta a maga kora és ünnepelte az utókor már Claudianust is: csodálták, amiért fantáziadús költői színezésével, könnyedén erőteljes kifejezőkészségével és harmonikusan áradó verselésével a legkopárabb és legelcsépeltebb témákat is változatossá tudta varázsolni.⁵⁰ Disraeli készen örökölte a vindikáció feladatát és műfajait, amelyek korábbi változatokban már Claudianusnak rendelkezésére álltak, sőt ez az angol kultúrában öröklődő hagyomány meghatározta Claudianus művének itteni *értelmezését* is: az *In Rufinum* exordiumát más kultúrákban is értelmezték a theodicaea gondolatkörében, vagyis Isten igazolásának aktusaként, például az igazolás logikai meggyőzőerejét tette próbára Pierre Bayle nagy *Dictionnaire Historique et Critique*-jében,⁵¹ ehhez képest mégis jellegzetesen az angol hagyományra vall a költemény gondolatmenetén tűnődő Gibbon igeválasztása és egész ellenvetése, miszerint Rufinus elevenen való széttépetése igazolhatta ugyan a Gondviselés becsületét („Such an act might vindicate the honour of Providence”), de minden társadalmi szabályt áthágva veszélyes példát adott a katonai szabadosságra, és Róma jövőjét tekintve végül nem vezetett jóra.⁵² Az angol nyelvű hagyomány maradandóságáról tanúskodik e költemény újabb keletű amerikai magyarázata, mely kétszer is úgy foglalja össze az első huszonnégy sort („The death of Rufinus [...] has justified the ways of gods to men”),⁵³ hogy azzal magától értetődően Milton *Paradise Lost*-jának költői célkitűzésére utal („justify the ways of God to men”), kimondatlanul is rávilágítva így az isteneket, illetve Istent igazoló költői szerepek lényegi hasonlóságára egy olyan miltoni sor fényében, amelyet azután parafrázisban Alexander Pope idézett fel legnagyobb hatású költeménye, az *An Essay on Man* elején („vindicate the ways of God to Man”), és amelyet a magyar irodalomban is e nagy múltú szerephagyomány jelképének tekinthetünk,⁵⁴ amióta a *Paradise Lost* Bessenyei Sándor fordításában számos írónak adott ösztönzést, köztük a fiatal Toldynak. (Egy 1821–1822-ben papírra vetett jegyzete Bessenyei Sándor fordításának olvasásáról tanúskodik: gondosan leírta a kétkötetes mű adatait, majd néhány sorban kivonatolta Milton életrajzát, végül kimásolta az első énekből a Sátán érzékletes megjelenítését;⁵⁵ 1824-ben ismét szembesülnie kellett az Istent szolgáló költő miltoni szerepével, ugyanis megpróbálta lefordítani a látását elvesztett poéta szonettjét, előbb magyarra, *Vaklétéhez* címmel, csak az első sorig jutva, majd németre, ezúttal sikerrel járva, egészében.)⁵⁶

Disraelinek az angol alkotmányt igazoló könyvéhez Toldy életművéből nem az áll legközelebb, amely címével és alkotmányos tárgyával némileg talán hasonlít rá, a *Sylloge Legum Hungariae Fundamentalium. A magyar birodalom alaptörvényei* címmel szerkesztett, 1861-ben kiadott törvénytára, hanem a nemzeti kultúra értékét felmutatni szándékozó irodalomtörténetei, amelyek a már öelötte is vindikációra törekvő szaktudományt úgy próbálják korszerűsíteni, hogy fejlettebb tudományossága ne menjen a hagyományos funkció rovására. Ahogy angol kortársát, ugyanúgy (mondhatni) várta Toldyt az írásbeli mű általi vindikáció nagy múltú értelmiségi szerephagyománya, mely a XVIII. század eleje óta öröklődött a magyar irodalomtörténet-írásban is, cáfolni akarván egy-egy fitymálkozó külföldi véleményt, mint például Raymund Cechettiét igyekezett cáfolni 1743-ban Desericius (Desericzky Ince) jellemző módon hasoncímű könyvében: *Pro cultu litterarum in Hungaria [...] Vindicatio*. És ahogy már Claudianusról találóan állapította meg Gibbon, hogy életművének jövője azon múltot, sikerül-e maradandó értéket alkotnia alkalmi panegyriséiből és invektíváiból, tehát eredetükben szolgálai, ráadásul az igazság és természetesség határainak áttörésére csábító kompozíciókból („these slavish compositions encouraged his propensity to exceed the limits of truth and nature”),⁵⁷ ugyanúgy küzdött előszavának célkitűzése szerint Desericius is azért, hogy a hazai kultúra igazolásának hevében ne túlozza el nemzete érdemeit és ne hágja át az igazság határait („Tantum enim abest, ut Gentilium, Patriaeque amore, justos veri limites usquam transgredi velle cogitarim, et etiam luculenta plurima, atque palmaria missa fecerim”),⁵⁸ ami helyenként mégiscsak megesett, és végzetesebben aláasta a tudományosnak szánt mű hitelét kritikusai szemében, mintha ugyanez a vindikáció hagyományának költői műfajaiban történt volna. Claudianust, Toldyt és Disraelit persze világok választották el egymástól, de találkoznak a vindikáció jegyében: mindhárman kívülről jötteként, választott közösségükkel bensőleg azonosulva dolgozták ki annak ideológiai védelmét és (költői, politikai vagy tudományos eredetmonda általi) igazolását, lényegében mindhárman konzervatív eszmeiséggel. Igazolói feladatukat mindhárman úgy tudták teljesíteni, hogy életművük nem (vagy alig) sínylette meg, sőt hosszan túlélte szolgálataikat: képesek voltak szükségből erényt, a jövevény értelmiségi helyzeti nyomorúságából halhatatlan érdemet kovácsolni. Már Gibbon eltűnődött azon, hogy egy görög anyanyelvű egyiptomi származék kedvezőtlen körülményeiből milyen rendkívüli tehetséggel lehetett nagyot alkotni,⁵⁹ de az utolsó római klasszikus magasrendű költészetét még mindig tanulmányozzuk, jóllehet a Stilicho védte birodalom régóta nincs többé, gyönyörű nyelve kihalt, és a panegyrisekben felbukkanó pártfogói nevekhez magyarázó jegyzetet kell fűzni; a Nagy-Britannia támaszául szolgált politikai ideológiai örökségéből több kormányzat vett át elemeket az angol világbirodalom széthullása után is; a magyar irodalomtörténet-írás korszerűsítőjének műveit tudomá-

nyos értékeiért gyakran forgatjuk, jóllehet a számos írásában méltatott Habsburg-uralkodók birodalma már a múlté, az általa művelt nemzeti tudomány elméleti alapjait jócskán kikezdte az idő, sőt a posztmodern irányzat hadat üzent az egységesítő nagyelbeszélések minden válfajának.

Toldy egykori növendéke, Beöthy Zsolt, a századfordulón még jobban érvényre juttatta az irodalomtörténet-írás közösségi eredetmondai feladatát, mégpedig a tanára fő művében olvasott nevezetes mottó jegyében. Maga úgy érezhette, mesterlevelét, mondhatni tudósi felhatalmazását személyesen Toldytól kapta: már jogáshallgatóként is az ő előadásait szerette inkább látogatni, s miután lemondott a jogi pályáról a bölcsészet kedvéért, nyelvészeti szakdolgozatáról 1875 nyarán még Toldy írt bírálatot, a záróvizsgára pedig szeptember 18-án került sor, alig pár hónappal Toldy halála előtt. A *Halotti Beszéd* „határozott” igeformáiról szóló dolgozatban Toldy megkérdőjelezett ugyan egy-két állítást („[r]ég túl vagyunk azon a helytelen nézeten, mely szerint az ó-magyar Halotti Beszéd írásmódja sajátosságának egyik forrása az, hogy az írás mesterségét leginkább idegenek gyakorolták volna, mint értekező is állítja: fejletlenség az, de mely a régi kiejtés lehető szabatos jelölésével való küzdelmet érezhetőleg feltünteti”), valamint megjelölt néhány nyelvi idegenszerűséget Beöthy szövegében („örködni a nyelv tisztaságára”, „itt *bele lesz olvadva*”), összegző ítélete azonban csakugyan szinte felavatásnak tekinthető: „E bukdácsolások dacára az előadásban, az egész értekezés szorgalmas tanulmányról, a kérdés átértéséről tanuskodik s arról, hogy szerző érzékkel bír nyelvtörténeti vizsgálat dolgában, amiért az *egészben, dicsérettel elfogadtatik*.”⁶⁰ A tanítvány, aki nemegyszer járult hozzá kisebb-nagyobb írással tanára ünnepléséhez,⁶¹ 1879 végén azzal próbált nagy elődje nyomdokaiba lépni, hogy *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* címmel nagyszabású önálló értekezést adott be a Kisfaludy-Társaság pályázatára, mestere kutatásaihoz legközelebb és szaktudományként mindvégig legjobb művét, másfél évtized múltán pedig a millenniumra szánt irodalomtörténetében próbálta meg tovább éltetni Toldy munkásságának egyik vezérgondolatából, amit a maga tudományfelfogásába be tudott illeszteni. Miután *A magyar irodalom kis-tükre* XXV. fejezetét azzal kezdi, hogy Világos után beteljesedett az örök igazság, azaz „a szellemmel nem bírtak a mi ellenségeink sem; hatalmuk, erőszakuk, bilincseik ellenére élt az és elevenített”; sőt, megkockáztatja a paradoxont, hogy „[s]zellemi életünknek legkülönbözőbb ágai soha a nemzeti érzéssel és törekvéssel bensőbb kapcsolatban nem voltak, mint a minden nemzetinek hadat üzent önkénynek e sötét idejében”; az ágazatok közül elsőként a tudományt, abból is kiemelten az 1850-es években megújuló történetírás szerzőit és műveit tekinti át, hogy erről váltson át mindössze egyetlen mondat erejéig az irodalomtudományra, amelynek jelentőségét (a rövideg kedvéért a szerinte leglényegesebbre akarván szorítkozni) az alapítóként jellemzett Toldy mottójával érzékelteti: „Toldy Ferenc

munkáival megindul a modern magyar irodalomtörténet, a szellem erejére hivatkozva az erőszak ellen, Disraeli szavával: »A mult hatalmunk egyik eleme.«⁶²

Mivel a bekezdésben (a korábbi fejezetekhez hasonlóan) eddigre már az egész beszédhelyzetet meghatározóan uralomra jutott a képviseleti beszéd-mód többes szám első személyű birtokviszonya (ahogy az iménti idézetben „a mi ellenségeink”-ről, ugyanúgy esik szó e fejezetben lépten-nyomon szellemi életünkről, történetünk [értsd: történelmünk] legrégebbi korszakáról, történelmi vagy irodalmi emlékeinkről és forrásainkról, művészeinkről, képzőművészetünkről és benne képírásunkról, azaz festészetünkről),⁶³ az olvasó elő van készítve arra, hogy Disraeli (már nála is átvett ideológiai képződménynek tekinthető) „mi”-jét mint immár *Toldy* mottójának részét közvetlenül és magától értetődően a maga nemzeti közösségére értse, a Disraeli említette hatalom birtoklásának lehetőségével együtt. Annál is inkább, mert Beöthy-nél már csak a „Disraeli szavával” formula utal a külföldi eredetre, ki marad tehát a *Toldy*-nál még konkrétan adatolt utalás az angol parlamenti beszédhelyzetre, a helyébe léptetett „szavával” pedig itt leginkább a kifejezés módjára, egy lényegesnek tartott gondolat (fordításban is megőrizhető) formulázására céloz, annál is inkább, mert az utána következő idézet már lapidáris formája jóvoltából valamiféle egyetemes érvényű, ezért bárhol eleve könnyebben kisajátítható definícióra vagy szentenciára hasonlít. A Beöthy gondolatmenete által előkészített magyar olvasó azt is természetesnek tarthatta, hogy az egyébként sokértelmű mottót úgy értelmezze, ahogy Beöthy sugallja neki, vagyis hogy az a szellem (persze a *mi* szellemünk) erejére hivatkozik az (idegen) erőszak ellen, holott Beöthy előző mondata az 1850-es éveket említette, *Toldy* pedig csak 1865-ben írhatta a mottót könyve fölé,⁶⁴ amikor aggódott ugyan az ország sorsáért, annak helyzetét azonban már nem az erőszak uralma alatti sínylődésnek látta. Beöthy mottó-értelmezését, s benne a múlt irodalomtörténeti (és művészettörténeti) föllevenítésének nemzeti erőforrásként való értelmezését azután a fejezet további részének ugyanilyen előfeltevésű logikája is megerősíti: a külföldi iskolákból kikerült fiatal magyar festők „igyekeznek, legalább tárgyaikkal, táplálni a nemzeti öntudatot”, így a magyar festészetnek „ez az époszi kora”, amely „[m]agyar történeti jelenetek lelkes ábrázolatainak hatásos sorával, a mult kultuszával szolgálja a jövő reményét”, Than Mór, Székely Bertalan, Madarász Viktor vásznain, amelyek metszteként, Vizekeley Béla történelmi tárgyú rajzaival együtt „minden magyar házban helyet találnak és némán résztvesznek a nemzeti biztatás munkájában”, kiegészülve a korszak népeleti tárgyú, erőt és eredetiséget árasztó festészetével, illetve a „testi-lelki magyar néptípusnak” legeredetibb szobrászává fejlődött Izsó Miklós műveivel, „kinek szelleme összes művészeink között legtöbb rokonvonást mutat Petőfiével, vagy más szóval: a legmagyarabb”.⁶⁵ Ez a fejezet zárómondata, és mint Petőfi-utalása is jelzi,

Beöthy itt sem vérségi alapon érti a honfoglalóig visszanyúló történelmi összetartozás többes szám első személyét, ami megkönnyíti, hogy a már korábban (a XVI. fejezetben) „budai német családból eredt” jelzős szerkezettel bemutatott⁶⁶ és tudományalapítóként méltatott Toldyt magát is mint tudósunkat aposztrofálja, vagyis a közös nemzeti birtoklás nyelvtani alapformulájával illesse (a könyvben végig így emlegetett „irodalmunk, tudományunk és művészetünk” jelesei között, előkelő helyen „tudósaink” sorában),⁶⁷ munkássága széles körű tárgyában is kiemelve a nemzet képviselőjére alkalmas teljességet („Bél Mátyás és Horvát István óta az egyetlen tudósunk volt ő, kinek irodalmi munkássága a nemzeti tanulmányok egész körére: nyelvészetre, irodalomra, történelemre, kiterjedt”),⁶⁸ majd készen átvegye tőle és (egykori angol politikai összefüggése nélkül) a maga gondolatmenetébe illessze a Disraeli formulázásában is minden további nélkül használható nemzeti mitológémát, mely annyira pontosan egybevág saját mondanivalójával, hogy akár a könyv legvégén kínált tanulság is az átvétel változataként olvasható: a magyar irodalom tartotta fenn századokon át a nemzeti lelket, erőt adva neki, amellyel megvédhette az országot és az európai műveltséget, úgyhogy mindkettő ennek a szellemi erőforrású múltnak köszönheti jelenét.⁶⁹

Beöthy könyvét főként épp ezért állították a millenniumi ünnepségnek mintegy szellemi díszhelyére (első változata bekerült *Az ezredéves magyar állam és népe* címmel kiadott honismertető tanulmánygyűjteménybe, mely az ezredéves kiállítás katalógusának bevezető részeként is szolgált, sőt horvát, angol, francia és német nyelvre fordítva is terjesztették);⁷⁰ irodalomtörténete arra volt hivatva, hogy az ezeréves kultúra folytonosságával igazolja a magyar hegemonia jogosságát a monarchia területén lakó nemzetiségekkel szemben, vagyis tudományával azzá tegye a múltat, ami az idézett jelige szerint annak lényege: a nemzet hatalmának egyik elemévé. A közvetett átvételnek, az ideológéma fokozatos beillesztésének ezen a pontján Disraeli már főlőslegessé is válik: nem véletlen, hogy nemsokára, Toldy születésének centenáriumán (1905), amikor a Kisfaludy-Társaság emlékülésén elnöklő Beöthy majd ismét idézi a mottót elnöki megnyitójában, nemcsak az angol parlamenti eseményre való utalást hagyja el mellőle, hanem Disraeli nevének említését is: a gondolat immár egyszerűen mint Toldyé jelenik meg, minden eddiginél szorosabban illesztve a többes szám első személyű birtokviszonyban szinte tobzódó méltatásba, mely pontosan abban az értelemben eredezteti Toldytól a magyar irodalomtörténet-írást, ahogy Beöthy maga is művelte: „Mielőtt Széchenyi a művelt és haladó nyugathoz való csatlakozásunk riadóját megfűtta, Toldy már törte az utat, hogy ez a nyugat meghallja és megértse, költészetünk emlékeiből, szellemi értékünket. Politikai életünk és intézményeink átalakításának dicső küzdelmei között egy új tudományt alapít, irodalmunk történetét, mely arra volt hivatva, hogy eredményeiben a magyar lelket, a történelmi élet változásai között is örök valója és ereje szerint

megimertesse, önérzetében táplálja, küzdelmeiben segítse és az idők forgatagában, a haladás mámorában magához való hűségét erősítse. Bizalma, hite a magyar szellem történetében megismert eszményéhez épp oly kevésbé landkad, mint mély és rendületlen ragaszkodása hozzá. Nem a bekövetkezett sötét napokban sem. Azt írja egyik fő munkájának élére: »a mult hatalmunknak egyik eleme« s a nemzeti harcban a jogfolytonosság elvének nagy szószólói mellett, velök egy célra tör *a szellemi élet folytonosságának* tanításával.”⁷¹

Szószóló: rendkívül fontos Beöthy szóválasztása, hisz még ha egy elv szószólójának nevezi is Toldyt, a nemzeti harcban (másféle ügyben, de hasonló elv jegyében) fellépő szószólók mellé teszi, azaz végeredményben *a nemzet szószólójának* láttatja az irodalomtörténet-írás megalapítóját. Hogy a szószóló vérségi származását tekintve nem magyar, azt Beöthy ismét fontosnak tartja ugyan megemlíteni, de a szülőket már nem németnek, hanem csak német *ajkúnak* nevezi, és rá jellemző örömmel fogadja, hogy Toldy magyarrá lett, sőt ennek ünneplésével zárja beszédét: „»Áldott legyen az a bölcső, mely magyarrá ringatta.« Tudjuk, hogy ez nem az a bölcső volt, mely mellett száz esztendeje állottak derék, német ajkú szülei. Az a bölcső az ébredő, erkölcsiben ép, munkás és haladni vágyó magyar közélet volt. Áldott legyen Toldy Ferencz emlékével, kit magyarrá, a magyarság dicsőségévé és áldásává ringatott.”⁷² Beöthy ezzel a felfogással nem volt egyedül, sőt az akkori közmegegyezés szentesítette egy újabb félszázadra Toldynak mint tudományalapító irodalomtörténésznek nemzeti és szószólói jelentőségét. Ennek szellemében, a nemzetképviselési beszédmód nyelvtani formuláival és szakrális analógiáival tartotta meg ünnepi beszédét (Vargha Gyula ódája után) Négyesy László, maga is nemzedékek tanára az egyetemen, azzal kezdve, hogy a Kisfaludy-Társaság, amelynek bölcsőjét egykor Toldy ringatta, mint család lélekben fölkeresi „a százéves múltban a budai polgári házat, a hol az ő bölcsője ringott, és szent örömmel örvend a német fiúcska születésén, a kit a gondviselés a mi nemzetünk szolgálatára rendelt s belé magyar lelket oltva, a magyar lélek egyik legjelesebb bűvárává, ébresztőjévé és művelőjévé avatott [...] abban a bölcsőben a német ajkú szülők a magyar nemzeti eszme leendő apostolát ringatták [...] a ki akkor született, mindnyájunknak született.”⁷³ A genealógia vérségi alapja Négyesynél ugyanúgy metaforizálódik, mint azt Beöthynél láttuk; ahogy Beöthy gondolatvilágában nem zárta ki egymást, hogy a *Kis-tűkör* szerzőjeként „mindannyiunkban” a volgai lovas vérenek egy-egy csöppjétől várta a történelmi folytonosságot és összetartozást, illetve hogy elnöki megnyitója végén örült Toldy megmagyarosodásának, Négyesy alighanem Toldy egykori álmát váltja valóra, amikor megállapítja, hogy „[i]rodalmunk legnagyobb korszakainak kiváló részese” egyszersmind „[m]inden írónak vagy utóda, vagy testvére, vagy előde s ő e nagy családban az összetartozás érzésének megszemélyesítője”.⁷⁴

Külön tanulmányt kívánna, hogy Toldy jellegének műltszemlélete, beszédmódja és tudományfelfogása milyen változatokban élt tovább a két világháború közti, illetve hogyan alakult át a második világháború utáni évtizedek magyar irodalomtörténet-írásában anélkül, hogy szinte bármikor teljesen eltűnt volna. Mindenesetre ez a szemléleti és nyelvi hagyomány máig érezhető a magyar szellemi életben, nem szorítkozva a szaktudomány köreibre, nyomai nemegyszer észrevehetőek a legfelső szintű politikai vezetés ideológiáján, legösszefüggőbb mintázattal alighanem az orvostörténezből lett miniszterelnök, Antall József tevékenységében. 1966-ban *Toldy Ferenc két arca: A diétetika és az irodalomtörténet tanára* címmel írott tanulmánya végén Antall megállapította, hogy a szabadságharc leverése után Toldy gyorsan megnyerte a bécsi kormány bizalmát, ezért működhetett már 1850-ben az esztétika és az egyetemes irodalomtörténet magántanáráként az egyetemen, de ekkoriban is a nemzet érdekét tartotta szem előtt, s ennek szolgálatához kellett neki Disraeli útmutatása: „Befolyását [...] arra használta fel, hogy megmentse nemzeti értékeinket. *Disraeli* híres mondását – »a múlt hatalmunk egyik eleme« – útmutató fáklyának választotta. Hitte, hogy az irodalom és a történelem kutatása és feldolgozása nemcsak a hatalom gyakorlásához, hanem elviseléséhez is erőt ad.”⁷⁵ Antallban neveltetése sokféleképpen tudatosította a hagyományörzés fontosságát, s a nemzeti múlt iránti ragaszkodása ezek révén válhatott politikai eszményvilágának sarkalatos pontjává,⁷⁶ a róla szóló monográfia futólag említi is értékrendje XIX. századi gyökereit, de a politológusok mintha nem vennék észre, hogy ideológiájának és ethoszának egyik főmotívuma részben Toldy mottójára és azon át Disraeli gondolatára vezethető vissza. (Pedig itt nem olyan ingoványos talajon nyomozunk, mint ha abból próbálnánk messzemenő következtetéseket levonni, hogy a XIX. századi, főként az 1849 utáni irodalomban Toldy kutatójaként és sajtótörténészként egyaránt járatos Antall József pártjának, az MDF-nek választási jelszava, „a nyugodt erő”, fogalmi és alaki egyezést mutat Toldy folyóirat-mottójának 1850 őszétől országszerte visszhangzó claudianusi szókapcsolatával, a „tranquilla potestas” eszményével – holott a jelszót De Gaulle politikai eszmevilágából kölcsönözték.) Igaz, a múlt hatalmi szempontból tekintett jelentőségének megértéséhez a majdani miniszterelnök nem szorult feltétlenül sem Toldy, sem Disraeli útmutatására, de az sem kevés, ha a keletkezőfélben levő vagy már kialakult meggyőződéséhez elvi megerősítést és aforisztikus formát kapott tőlük.

Amikor negyedszázaddal a Toldy-tanulmány megírása után, az 1956-os forradalom első országgyűlési ünnepén, 1990. október 23-án, miniszterelnöki beszédében a múlt közösségi tetteinek mitológiává válását nemzeti erőforrásként értékeli, gondolatmenetén felismerhető Toldy egykori mottója, mégpedig az orvostörténeti tanulmány adta értelmezésben. „Azt hiszem, október 23-ára emlékezni azt jelenti, hogy nemzeti mitológiánk egy fejezetét,

egy időszakát kell újra megfogalmaznunk. [...] Nekünk a mitológiánk része számos szabadságharcunk [...]. A mitológiák éltetik a nemzetet, a mitológiák, akár a Rákóczi-szabadságharc, akár 1848–49, akár 1956 a nemzet lelki ségének, a nemzet hitének, akaratának egy történeti képbe való megőrzése és összegyűjtése. [...] És 1956, amely mitológia – mert erőt ad, eszmét ad, erkölcsöt ad –, egyben történelmi tanulság, racionális elemzés tárgya is.” Mi több, ebben a beszédben Antall, miközben ismételten és hangsúlyozottan „nekünk, magyaroknak” szólva, többes szám első személyű birtokviszonnyal taglalta „nemzeti mitológiánk” és „etikánk” kérdéseit, világosan kifejtette, hogy a múlt történelmi eseményeiből képződő mitológia nemcsak terméke, hanem teremtője is a nemzetnek, ugyanis a múlt tősgyökeres szereplőivel azonosulni készítve a nemzethez később csatlakozók leszármazottait, e mitológia nagy tudatformáló hatással segít létrehozni a többes szám első személyű múltbirtoklást és történelmi közösségérzetet, mégpedig a vérségi genealógiánál tágabban: „Ha [...] nincs mitológia, akkor nincs lelki közösség. [...] 1956 egyenrangú fejezete lett nemzeti mitológiánknak [...] ahogy a mitológiában azok is részt vehetnek, akik nem voltak közvetlen részesei, ahogy múltunkat vállalhatják azok is, akik akkor még nem voltak a nemzet részei, hiszen a mai magyarság vállalhatja – függetlenül attól, hogy ősei később érkeztek a hazába – Szent Istvánt, vállalhatja Mohácsot, vállalhatja Rákóczit és vállalhatja 48-at. 1956-ot is örök időkre vállalhatja mindenki, mert a nemzeti mitológia tisztító, lelkesítő időszakát jelenti.”⁷⁷ Hogy az itt kifejtett, rövidebb-hosszabb változatban másutt is gyakran ismételt gondolatmenet⁷⁸ és annak jellegzetes elemei (a múlt azonosuló vállalásától a nemzeti mitológia szimbólumainak méltatásán át a Szent Istvánra hivatkozó befogadói nemzetpolitikaig) a miniszterelnök gondolatvilágában milyen szorosán és *tudatosan* kapcsolódtak a még orvostörténész korában Toldy közvetítésével Disraelitől tanult alapelvhez, az kiderül egy mindössze másfél évvel későbbi (1992. április 13-i) beszédéből, amelyben a múlt nemzeti értékeinek folytonossá tételeét szorgalmazva egy kétoldalas fejtegetés végén egyszer csak visszatért a Viktória-kor konzervatív politikusának gondolatához, mégpedig Disraeli származásának kérdésével együtt: „De hát engedtessek meg már nekünk, hogy a magyar történelmi múltat tekintsük elődünknek [...]. Ez egy nemzet azonoságtudatához tartozik. Igazán nem tartozott a múlt nagy brit családjai közé Disraeli, a későbbi lord Beaconsfield, és ő mondta azt, hogy a múlt a hatalom része. Ő ezt kívülről nézte. De felismerte ennek igazát. És Nagy-Britannia akkori átfogó politikai szemléletének egyik legnagyobb képviselőjévé tudott lenni, mert tudta, hogy a múlt kötelez, és a múlt, ha vannak gyökerek, akkor az egy nemzetet szilárddá tesz, és képessé teszi arra, hogy viharos időkben, nehéz körülmények között is képes legyen a hajóját átvezetni a legnehezebb útszakaszokon.”⁷⁹

Mivel Antall ekkoriban is, mint mindig, helyeslően írt az (önkéntes) asszimilációról, éppúgy beleértve a hazai zsidóságnak ezt az utat választó részét,⁸⁰ mint a német eredetű polgárság magyarrá vált jelesei közt említett Toldyt,⁸¹ föltehetőleg itt is csak a negyedszázada olvasott mottó fogalmazásmódjának elfelejtése teszi, hogy látszólag megtagadja Disraelitől a belső nézőpont lehetőségét, mintha a nagy brit családokon kívülről jött politikus eleve csak kívülről nézve állíthatta volna a múlttól, hogy az „a hatalom” része. Holott Toldy pontos fordítása és annak (Antall által nyilván nem ismert) eredetije és szövegkörnyezete szerint az angol politikus éppen az „old England”-del, tehát a régi, hagyományos Angliával azonosulva nevezte a múltat „hatalmunk” („our power”) alkotóelemének, más művei és egész viselkedése pedig megerősítik egyik monográfusa véleményét, mely szerint bármennyire outsidernek tekintették Disraelit a viktoriánus uralkodó osztály bizonyos körei, neki már 1850-re sikerült meggyőznie magát arról, hogy vele született patríciusi kiválóságával ugyanúgy beletartozik az angol arisztokrata rendbe, mint bárki a Tory politika előkelő világában.⁸² Nem tudni, hogy Antall itt valóban fejből idéz és tévedésből változtat, vagy saját mondanivalója kiemelése végett tudatosan másítja meg parafrázisában az egykori beszélő nézőpontját, de ezúttal talán fontosabb ennél, amit az eset mindenképp bizonyít: a XX. század végének első szabadon választott miniszterelnöke a XIX. század közepének nagy irodalomtörténészét olvasva ismerte föl saját multszemléletének és ideológiájának egyik legmaradandóbb alapelvét, melynek tanulságát hallgatólagosan az utána következő politikusi nemzedékek is átvették – gondoljunk például Széchenyi nevének jelszókénti kisajátításaira az egymást követő újabb kormányok által, mondhatni hatalmuk egyik eleméül. További kutatásra vár a korántsem egyszerű kérdés, hogy az irodalomtörténet-írás fejlődésének esetenként mennyire tett vagy nem tett jót a hatalomerősítő szerep olykor önkéntes, olykor kénytelen-kelletlen elfogadása, aminthogy az is megválaszolandó kérdés marad, hogy az ország boldogulásának mindenben használt-e az irodalomtörténet-írás által is erősített kulturális ideológia (már Horváth Jánosban élt némi kétely ezzel kapcsolatban Trianon után⁸³); de az mindenképp jót tenne, ha a mai politikusok többre becsülnék ezt a régóta fontos szolgálatokat tevő tudományágot.

1 E mottója sorsát külön tanulmányban elemeztem: „*Peragit tranquilla potestas...*” Egy mottó reménysugara a szabadságharc leverése után = CSÉVE Anna (szerk.), *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001, 147–170.

2 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, 3., jav. kiad., I–II, Pest, Athenaeum,

1872–1873. (A továbbiakban: TOLDY 1872–1873.), I, 2.

3 TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1859, 78–79.

4 Vö. már KÖLCSEY Ferenc, *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett* (1832). *Kölcsey Ferenc összes művei*, I–III, sajtó alá rend. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., Szépirodal-

mi Könyvkiadó, 1960, I, 717.; KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* (1851); KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* = Uő, *Változatok a történelemre*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 395–401.; GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* (1866) = *Gyulai Pál válogatott művei*, I–II, sajtó alá rend. HERMANN István, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1956, II, 322–323.

5 Ezt másutt részleteztem, lásd „*Multaddal valamit kezdeni*”. A tudós hűsége mint hermeneutikai probléma = *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum Kiadó, 1998. (A továbbiakban: DÁVIDHÁZI, 1998.) 238–248.

6 *A' Haramják*. Dráma öt felvonásban. Írta Schiller Friderik. Magyarra átvivé Schedel Ferencz József. Pest, Füstküti Landerer Lajosnál, 1823, 215–216.

7 Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1824. november 13. *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, sajtó alá rend. és jegyz. ÖLVÁNYI Ambrosus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969. (A továbbiakban: Bajza – Toldy 1969.) 176.; Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1824. december 28. Bajza – Toldy 1969, 183–184.

8 TOLDY 1872–1873, 3., 9.

9 Vö. például *Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból*. [Kiad. Toldy István.] Budapesti Szemle, 1879, 19. kötet, 394.

10 *Hansards Parliamentary Debates*, Third Series, vol. 178: 21 March 1865 to 8 May 1865. 676. hasáb.

11 TOLDY, 1851, I. p. II. Toldy a *Tristia* II. könyvére utal, sorszám nélkül, de kikereshetően: a 322.; ugyanígy utal *Quaest. Ac.* rövidítéssel Cicero egyik művének II. könyvére, de az idézett mondat leelőhelye a *Tusculanae disputationes*, Liber II. c. 5.

12 Az „eredetközösség”, illetve a „hagyományközösség” fogalmait Szűcs Jenő vezette be 1970-ben „*Gentilizmus*”. A *barbár etnikai tudat kérdése*. A középkori „nemzeti” tudat *prehistorikuma* című kandidátusi disszertációjában. SZÚCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, szerk. ZIMONYI István, Bp., Balassi Kiadó–JATE–Osiris, 1997. (A továbbiakban: SZÚCS, 1997.) 128–129., 133–134., 198–199. A Szűcs középkor-kutatásaiban használt fogalom párt S. Varga Pál alkalmazta fenomenoló-

giai átértelmezéssel a XIX. századi magyar irodalom fejleményeire, vö. S. VARGA Pál, *A „mi világunk” látóhatára* (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusának vizsgálatához) = GÖRÖMBEI András (szerk.), *In honorem Tamás Attila*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 453–470.

13 Ugyancsak Szűcs Jenő vázolta az átmenetet a vérközöségtől a szimbolikus vérszerződési aktussal befogadott jövevények hipotetikusan, majd a leszármazottaikban kialakuló organikus eredetközösség tudatáig, mely fikatív mivoltában is a nép összetartó erejévé, tehát ebben az értelemben „a valóság részévé válik”. SZÚCS, 1997, 128–129., 133–134., 198–199.

14 Vö. *Halász Gábor válogatott írásai*, szerk. VÉBER Károly, Bp., Magvető Kiadó, 1959, 479–480., 589–627.

15 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, Pest, 1857. december 1. MTA Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 126.

16 Vö. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1863. március 16. MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4-r. 126.; Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1863. április 3. MTA Kézirattár. M. Ir. Lev. 4-r. 126.

17 Alan CAMERON, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, Clarendon Press, 1970. (A továbbiakban: CAMERON, 1970.) vi–vii.

18 CAMERON, 1970, 458.

19 Robert BLAKE, *Disraeli*, New York, St. Martin's Press, 1967. (A továbbiakban: BLAKE, 1967) 4.

20 CAMERON, 1970, 2.

21 Vö. CAMERON, 1970, 189–227.; Siegmund DÖPP, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980. (A továbbiakban: DÖPP, 1980.) 24–41.

22 CAMERON, 1970, 212.

23 Paula JAMES, *Taceat superata vetustas: Living Legends in Claudian's In Rufinum = The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, ed. and introd. Mary WHITBY, Leiden, Boston, Köln, Brill, 1998. (A továbbiakban: WHITBY, 1998.) 151–175.

24 DÖPP, 1980, 85.

25 H. L. LEVY, *Claudians In Rufinum: An exegetical commentary* (Philological Mono-

- graphs of the American Philological Association. Vol. 30.), Cleveland, American Philological Association, 1971. (A továbbiakban: LEVY, 1971.) 9.
- 26 Vö. LEVY, 1971, 9–11.
- 27 CAMERON, 1970, 213.
- 28 Budai É[z]saiás, *Régi tudós világ históriája, melybenn a' könyvnyomatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1802, 322–323.
- 29 CAMERON, 1970, 214–216., 450.
- 30 *Shelley's Poems*, I–II, introd. A. H. KO-SZUL, London, J. M. Dent and Sons LTD, 1966, I, 140. Vö. CAMERON, 1970, 214., 450–451.
- 31 Toldy Ferenc ifjúkori írásai – irodalmi jegyzetei 1822–1824, MTA Kézirattár. M. Irod. Régi és újabb írók m. 4-rét. 86. sz. II. köt. 24. számú papírlap.
- 32 Vö. BÉALE, 1967, 503–511.; Sarah BRADFORD, *Disraeli*, London, Phoenix, 1996. (A továbbiakban: BRADFORD, 1996.) 254–255.
- 33 *Claudius Claudianus versei*, vál., ford. és jegyz. MEZEI Balázs, Bp., Európa Könyvkiadó, 1988. (A továbbiakban: CLAUDIANUS, 1988.) 128–129. Vö. Charles Anthony VINCE, *Latin Poets in the British Parliament*, *The Classical Review*, vol. XLVI, February, 1932, No. 1, 104.
- 34 Vö. MONYPENNY-BUCKLE, 1910–1920, III, Appendix C.; BLAKE, 1967, 335.; BRADFORD, 1996, 209.
- 35 CAMERON, 1970, 450.
- 36 *Claudian*, Loeb Classical Library, 135–136. kötet, angol ford. Maurice PLATNAUER, Cambridge (Massachusetts) és London, Harvard University Press, I–II, 1990–1998, I, 392.
- 37 CLAUDIANUS, 1988, 79.
- 38 Vö. Toldy Ferenc Toldy Lászlóhoz, 1867. február 23. MTA Kézirattár, Levelezés, 8. rét. 31.
- 39 *Marci chronica de gestis Hungarorum, ab origine gentis ad annum M. CCC. XXX. producta*. E codice omnium, qui exstant, antiquissimo bibliothecae palatinae Vindob. picto, adhibitis in usum ceteris tam Mss. quam impressis Chronicis, genuino nunc primum restituto textu recensuit, varias lectiones annotavit praefatus est Franciscus Toldy. Versionem hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pest. Emich Gusztáv. 1867, 10.
- 40 TOLDY Ferenc, *Sylloge Legum Hungariae Fundamentalium. A magyar birodalom alaptörvényei*, Budae. Typis Reg. Univ. Hungaricae. 1861. V.
- 41 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.
- 42 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 18. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.
- 43 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.
- 44 Vö. Susanna MORTON BRAUND, *Praise and Protreptic in Early Imperial Panegyric: Cicero, Seneca, Pliny*; Roger REES, *The Private Lives of Public Figures in Latin Prose Panegyric*, mindkettő = WHITBY, 1998, 55., 58–70., 72., 75., 77., 79–84., 87., 91., 93., 97–99. Lásd még ugyanitt 3–5., 45., 193., 215., 252., 258., 261., 263., 268.
- 45 Vö. Paula JAMES, *Taceat superata vetustas: Living Legends in Claudian's In Rufinum*, WHITBY, 1998, 151–175.
- 46 CAMERON, 1970, 254–255.
- 47 Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7.; Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 18. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.
- 48 A számos példából csak néhány hasoncímű értekezés: Peter DU MOULIN, *A Vindication of the Sincerity of the Protestant Religion* (1664); William Warburton, *A Vindication of Mr Pope's Essay on Man* (1739); Edmund Burke, *A Vindication of Natural Society* (1756); Mrs Godwin (Mary Wollstonecraft), *Vindication of the Rights of Woman* (1792).
- 49 Benjamin Disraeli levele Sarah Disraelihez, 1836. január. DISRAELI, 1886, 108.
- 50 Edward GIBBON, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, I–III, New York, Random House, é. n. (A továbbiakban: GIBBON, é. n.) II, 129–130.
- 51 BAYLE, 1720, III, 2496–2498.
- 52 GIBBON, é. n., II, 82.
- 53 LEVY, 1971, 9, 258.

- 54 Ezt másutt részleteztem: „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni”. *A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyománya* = DÁVIDHÁZI, 1998. 85–101.
- 55 MTA Kézirattár, M. Irod. Régi s újabb írók m. 4-r. 26. sz. 115. lap.
- 56 *Toldy Ferenc ifjúkori írásai – irodalmi jegyzetei 1822–1824*. MTA Kézirattár, M. Irod. Régi és újabb írók m. 4-rét. 86. sz. I–II, II, 4. lap.
- 57 GIBBON, é. n., II, 129.
- 58 Desericius DESERICZKY INCE, *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim Civitate Dioecesi que Nitriensi Vindicatio*, Romae, 1743, 8.
- 59 GIBBON, é. n., II, 130.
- 60 GÁL János, *Beöthy Zsolt tanárvizsgálati dolgozata és Toldy Ferenc bírálata*, It, 1929, 8–16.
- 61 BEÖTHY Zsolt, *A Toldy-ünnepély napján*. (1871. november 12-én), Fővárosi Lapok, 8. évf. (1871), 260. szám (november 12-én, vasárnap) 1183.; Beöthy Zsolt titkári jelentése Toldy Ferenc síremlékének felavató ünnepélyén 1880 október 31-dikén, KisFTÉ XVI, 1881, 7–10.
- 62 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükkre*, hatodik, bővített kiadás, Budapest, Athenaeum irodalmi és nyomdai r. t., 1920. (A továbbiakban: BEÖTHY, 1920.) 201.
- 63 BEÖTHY, 1920, 200., 201., 203.
- 64 Bár a könyv első szállítmánya, a 440 lapos mű 1–176. oldaláig, már 1864-ben kikerült a nyomdából, az előszót Toldy 1865. november 21-én keltezte és ekkor iktatta a mű élére; föltehetőleg ekkortájt nyomatta ki mottóként Disraeli április 3-án elhangzott gondolatát is, amelyet tehát valamikor a két dátum között, valószínűleg még tavasszal olvashatott.
- 65 BEÖTHY, 1920, 203–204.
- 66 BEÖTHY, 1920, 139.
- 67 BEÖTHY, 1920, 222–223.
- 68 BEÖTHY, 1920, 139–140.
- 69 BEÖTHY, 1920, 244–245.
- 70 Lásd Dr. JEKELFALUSSY József, *Előszó. Az ezredéves magyar állami és népe*, szerk. Uő, Bp., Kosmos műintézet, 1896, lapszám nélkül.
- 71 BEÖTHY Zsolt, *Elnöki megnyitó beszéd*, KisFTÉ XL. (1905–1906), Bp., 1906, 117–118.
- 72 BEÖTHY Zsolt, *Elnöki megnyitó beszéd*, KisFTÉ XL. (1905–1906), Bp., 1906, 118.
- 73 NÉGYESY László, *Toldy Ferenc emlékezete*, KisFTÉ XL. (1905–1906), Bp., 1906, 121.
- 74 NÉGYESY László, *Toldy Ferenc emlékezete*, KisFTÉ XL. (1905–1906), Bp., 1906, 122.
- 75 ANTALL József, *Toldy Ferenc két arca. A diétetika és az irodalomtörténet tanára* (Első megjelenése: Természettudományi Közlöny, 1966, 5. szám, 227–230.); ANTALL József, *Modell és valóság*, I–II, h. n. [Bp.], Athenaeum Nyomda Rt., é. n. [1993]. (A továbbiakban: ANTALL, 1993.), I, 374.
- 76 DEBRECZENI József, *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltozás*, Bp., Osiris, 1998, 143–147.
- 77 ANTALL József, *1956 a nemzeti mitológiában* = ANTALL, 1993, II, 86–89.
- 78 Vö. például ANTALL, 1993, II, 51., 73., 175., 176., 177., 189., 202–203., 243–245., 269., 271., 292–298., 491., 522.
- 79 ANTALL József, *Félidőben* = ANTALL, 1993, II, 245.
- 80 Lásd főként ANTALL, 1993, II, 82–85.; vö. II, 341., 413., 572.
- 81 ANTALL József, *Belső erőkre kell építeni!* = ANTALL, 1993, II, 532.
- 82 BLAKE, 1967, 284., 504–505.
- 83 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 252.